

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Magyar–szláv párhuzamos etimológiák: *csak* szavunk eredetéhez*. A magyar nyelv etimológiai szótáraiban – úgy a modernebbekben, mint a régebbiekben – a *csak* határozószó és kötőszó mint ismeretlen eredetű szavunk szerepel (vö. EtSz. 802; TESz. 468; EWUng. 185; ESz. 109). Az egyikben az is előfordul kiegészítésképpen, hogy az adott szó török eredeztetése téves (TESz. 468). BÁRCZI GÉZA Magyar szófejtő szótárában is hasonló vélemény található: „er. isml., török származtatása nem valószínű” (SzófSz. 34). Tekintettel arra, hogy a problémával foglalkozó szakirodalom mindenekelőtt egyrészt a *csak* magyar nyelvi előzményeit taglalja, másrészt a lehetséges „oszmán”, vagyis török vonatkozásokat, a konkrét eredmények hiányában kívánatosnak tűnik olyan közvetett nyelvi adatokat is bevonni a kutatásba, amelyek egészen napjainkig gyakorlatilag kimaradtak az elemzésből. Véleményem szerint elsősorban azoknak a déli szláv nyelveknek az adatai érdemelnek figyelmet, amelyek használják a *čak/čak* szót. Mindenekelőtt azonban célszerű röviden összefoglalni a magyar nyelvészeknek a vizsgált szó etimológiájával kapcsolatban eddig napvilágot látott észrevételeit.

VÁMBÉRY ÁRMIN a *csak*-ot az „oszmán” *čak* szóból származtatja, és ezt a következő példakkal támasztja alá: *čak buraja geldik* „csak idáig (és nem tovább) jöttünk”, *čak sonra* „csak azután”. Megjegyzi továbbá, hogy „az újabb oszmánliságban *čak* helyett inkább *ančak* használatos, azon különbséggel, hogy az első a mondat elején, az utóbbi a mondat végén áll” (VÁMBÉRY 1870: 134). BUDENZ JÓZSEF annyiban korrigálja VÁMBÉRY véleményét, hogy az adott jelentésben a török nyelvben az *ančak* szó fordul elő, és ha helyenként a *čak* jelenik meg, az nem más, mint az *ančak* gyors beszédre jellemző rövidebb változata. Ezzel szemben a tulajdonképpeni *čak* határozószó a cél elérésére utal, akárcsak a latin *usque*, vagy a magyar *egész, mind* a következő szókapcsolatokban: *egész addig, mindaddig* (BUDENZ 1873: 95). SIMONYI ZSIGMOND és MUNKÁCSI BERNÁT elfogadja VÁMBÉRY magyarázatát, és közleményeikben leszögezik, hogy *csak* szavunk török eredetű (SIMONYI 1888: 484; MUNKÁCSI 1896: 20).

Etimológiai szótárában MELICH JÁNOS és GOMBOCZ ZOLTÁN rámutat arra a fontos tényre, hogy az említett magyarázat figyelmen kívül hagy egy lényeges körülményt. A *csak* mellett ugyanis a magyarban előfordul *csek* és *csa* alakváltozat is, amelyeknek az alapszóhoz fűződő viszonya nem tisztázott, emiatt pedig a *csak* török eredetét lehet, hogy el kell vetnünk (EtSz. 803). Hasonló szellemben, vagyis a török etimológiával szakítva vizsgálja a szó sorsát MESKÓ LAJOS. Párhuzamot von a *deg* (a *de* kötőszó nyelvjárási változata) és a *csak* között, és arra a megállapításra jut, hogy mindkét lexémában a régi „nyomatékozó” -k

* Ezúton mondok köszönetet RÓNA-TAS ANDRÁSNAK és ZOLTÁN ANDRÁSNAK az értékes kiegészítésekért és javaslatokért, valamint KACZIBA ÁGNESNEK a szerb és horvát, PLAMEN PANAJOTOVNAK a bolgár szakirodalommal kapcsolatban nyújtott segítségért.

képző mutatható ki, amely a *deg*ben szabályosan alakult *g*-vé a szó végén (vö. pl. *maszлак* > *maszlag*, *hörçsök* > *hörçsög*). MESKÓ megjegyzi, hogy egyes magyar nyelvjárásokban a *csak* helyett *csa* is előfordul, másokban pedig *csag* vagy *csék*, sőt a régi nyelvhasználatban volt még *csák* változat is. A morfológiai elemzés és a nyelvjárási adatok alapján megállapítja, hogy *csak* szavunk eredeti alakjának minden valószínűség szerint a *csa* tekintendő. Ezt a szóalakot egyébként a Halotti beszédben előforduló *isa* (*yfa*) szóval rokonítja. MESKÓ feltételezése szerint az *isa* két részből áll, melyek közül az első nem más, mint az *i* (*ě*) mutatószócska, a második pedig éppen a *csa* szó. Az *s*-es írásmód vagy a kérdéses szó eredeti kiejtésére utal (ami történetileg megengedhető), vagy arra, hogy a szóban forgó nyelvemlékben a [č] hangot néha *s* betű jelöli, vö. *gimils* = *gyimilcs* 'gyümölcs' (MESKÓ 1941: 27–8). A *csak* és az *isa* határozószók közötti kapcsolatot azonban további kutatásoknak kellene még bizonyítaniuk, bármennyire is érdekes ez az érvelés (TESz. 468).

Etimológiai szótáraink adatai szerint a *csak* szó a Jókai-kódexben olvasható először (1372 u./1448 k.) a mai fő jelentésében, későbbi emlékekben azonban más jelentésben is használják (összesen kilencben), illetve kötőszóként is szerepel már. A leggyakoribb *csak* alak mellett a következő változatok mutathatók még ki: *cag* (1515), *Cahak* (1545), *chya* (1555) és *cek* (1567). A mai magyar dialektusokban még használatban van (vagy legalábbis nemrég még használatban volt) a *csok*, *ca*, *csa*, *sak*, *szek* szóalak is (TESz. 468). A Magyar nyelv értelmező szótára szerint a *csak* határozószó számos jelentése kilenc fő szemantikai csoportba sorolható (ÉrtSz. 816–21), amelyek részletezése a vizsgált kérdés szempontjából nem mérvadó, ezért itt nem szükséges kitérnünk rá.

Mivel pusztán a magyar és a török adatok alapján a *csak* határozószó származásának kérdése megválaszolatlan maradt, indokoltnak tűnik a nyelvészeti adatok szélesebb körének a vizsgálata. Az adott szempontból különösen a déli szláv nyelvek adatai kecsegtethetnek eredménnyel, hiszen a *чак* (*čak*) szó a bolgár, a szerb és a horvát nyelvterületen egyaránt általánosan használt lexéma.

A bolgárban a *чак* két jelentésben fordul elő: „1. egészen, mind; 2. csak, csupán” (ГЕРОБ 1976: 534). A második jelentés egybeesik a magyar *csak* alapjelentésével, vö. *Чак сега дойдохме* „Csak most jöttünk”, *Нашият бегач остана чак шесту* „A futónk csak hatodik lett”. Etimológiai szótárában SZTEFAN MLADENOV – miközben rámutat, hogy a szó a szerbhorvátban és a magyarban is megvan – megállapítja, hogy a *чак* tő „árja-altaji” eredetű (МЛАДЕНОВ 1941: 678, 1992: 478), NAJDEN GEROV pedig török eredetűnek véli, vagyis végső soron szintén altajinak (ГЕРОБ 1976: 534). Újabb adatokat a bolgár szó eredetével összefüggésben nem sikerült fellelnem, ugyanis a nagy bolgár etimológiai szótár megfelelő kötete még nem jelent meg.

A szerb és a horvát nyelvben a *čak* (*чак*) határozó- és kötőszó főleg 'egészen, mind' jelentésben használatos, de ismert a 'csak, csupán' jelentés is az olyan szókapcsolatokban, mint *čak sutra dan* 'csak holnap', *čak onda* 'csak akkor' stb. (HASz. 1887: 881–2; konkrét példák: *U utorak stvori mnoga stvoreńa, a čak sunce i misec u sridu; Čak sutra dan poznađe privaru; Čak potlam smrti Hirudova povrati se Isus iz Egipta* stb.) PETAR SKOK a szó etimológiája kapcsán kijelenti, hogy az „balkáni turcizmus” a török *çak* korlátozó névutóból, és előfordul a bolgár és az albán nyelvben is (ERH. 289). A horvát akadémiai szótár szerzői és ABDULAH ŠKALJIĆ szintén úgy vélik, hogy a vizsgált szó a török nyelvből származik (HASz. 1878: 881; ŠKALJIĆ 1985: 159–60). A szerb nyelv déli nyelvjárásaiban (Koszovo és Metohija) a *čak* szónak *ček* és *čik* változata is létezik (ERH. 289). A *čak* a XVII. századig a szerb és a horvát nyelv írott emlékeiből nem mutatható ki (HASz. 881; EtSz. 803).

Az említett véleményekhez ZOLTÁN ANDRÁS joggal fűzi hozzá, hogy létezik más megközelítés is, és FRANTIŠEK KOPEČNÝt említi, aki szerint a délszláv nyelvekben előforduló szó a magyarból származhat (KOPEČNÝ et al. 1980: 122). Ezt a meglehetősen elszigetelt nézetet (nem véletlen, hogy HADROVICS LÁSZLÓ sem szerepelteti a magyar eredetű szerb-horvát jövevényszavak között a *čak*-ot, vö. HADROVICS 1985) azonban ő sem fogadja el, és a jelentéstani, valamint a szóföldrajzi szempontok alapján szintén a török átvételt valószínűsíti. Negatív információként azonban megjegyzi, hogy a *čak* nem szerepel STANISLAW STACHOWSKINAK a balkáni szláv nyelvek török jövevényszavaival foglalkozó két művének egyikében sem (STACHOWSKI 1967, 1971), valószínűleg a korai adatok hiánya miatt. Ugyancsak KOPEČNÝ fent idézett munkájával kapcsolatban említi ZOLTÁN a Besztercebánya környékéről adatolt szlovák, mára elavult *ačak* ('ügye'; 'valóban') tájszót, amelyet (vagy legalább is annak *-čak* elemét) KOPEČNÝ szintén a balkáni *čak*-féle szavakkal (és így közvetve a magyarral) hoz kapcsolatba (KOPEČNÝ et al. 1980: 34–5). Az *ačak* – viszonylag késői előfordulása és földrajzilag erősen korlátozott elterjedtsége, továbbá eltérő szemantikája miatt – úgy vélem, nem könnyen hozható összefüggésbe az itt vizsgált szavakkal, bár hangalakja kétségtelenül valami ilyesmit sugall.

A fenti adatok alapján a következő tényeket állapíthatjuk meg: 1. a magyar *csak* szónak 'csak, csupán' jelentésben pontos megfelelői vannak a bolgár (*чак*), valamint a szerb és a horvát nyelvben (*čak/чак*), minimális fonetikai különbséggel a magánhangzók kiejtésében; 2. a bolgár *чак* altaji (vagy konkrétabban: török) eredetű, a szerb és horvát *čak/чак* egybehangzóan török eredetű; 3. a magyar lexéma legkésőbb a XV. század közepéig megjelenik az írott emlékekben, míg a szerb és a horvát csak a XVII. században (a bolgár kronológiai adatok egyelőre nem állnak rendelkezésünkre). Mindez természetesen alátámasztja a magyar *csak* határozószó török eredetéről szóló nézetet. Az adott szavak datálásával kapcsolatos problémák miatt azonban pontosan nem állapítható meg a tényleges közvetítő nyelv. Emiatt talán nem éreztelen egy pillantást vetnünk a lehetséges jelöltekre, és röviden érintenünk néhány szemantikai kérdést, amelyek a szóátvétellel összefüggésben merülnek fel.

A 'csak, csupán' jelentésben a török nyelvekben a *čak/чак* helyett az oszmán-törökben, az azerbajdzsániban és a krími tatárban *ancak/анчак*-ot találunk, a csuvasban és a karaim egyik nyelvjárásában *анчак*-ot. RÄSÄNEN, FEDOTOV és JEGOROV szerint mindkét szó az *an* + *-чак* összetétellel vezethető vissza (ФЕДОТОВ 1996: 49–50; ЕГОРОВ 1964: 29). RÓNA-TAS ANDRÁS hívta fel a figyelmem arra, hogy valószínűbb egy másik magyarázat, mely szerint az *ančak* az *an-* névmástó ekvatívusszal ellátott alakjának (*anča*) az *ok* enklitikummal bővült esete (*anča+ok* > *ančak*) – a szónak *inčak* alakja is van –, ahogyan azt CLAUSON véli (1972: 174). Az 'annyi, akkora' jelentésben számos török nyelvben megtalálható az *анча* szó (ФЕДОТОВ 1996: 49–50; ЕГОРОВ 1964: 29). Az önálló *чак* (*čak*, *čay/çağ*, *šak*, *saç*, *sā*, *çoğ/çüç* változatokkal) széles körben használatos a különböző török nyelvekben, a következő jelentésekben: 'éppen, pontosan; idő, időmérték, időszak; alig, éppen hogy; időben, éppen jókor, a legjobbkor' stb. (RÄSÄNEN 1969: 95; РАДЛОВ 1905: 1831; ТРСЛОВ. 628). Amint az idézett példák-ból látható, a 'csak, csupán' jelentés hiányzik, habár felfedezhető némi hozzá fűződő szemantikai kapcsolat. A *чак* határozószó eredeti jelentése több turkológus szerint: 'pontosan' (CLAUSON 1972: 403–4). A török etimológia problémáinak részletesebb elemzése nyilvánvalóan a turkológusok feladata. A fent bemutatott adatokból kiindulva azonban így sem okoz nehézséget annak megállapítása, hogy az oszmán-törökön kívül – legalább is elméletileg – más török nyelvek is számításba jönnek a forrásnyelv megállapítása kapcsán.

Az eddig felsorakoztatott tények összegzéseként szeretném hangsúlyozni, hogy a magyar *csak* szó eredetét még mindig nem tekinthetjük véglegesen tisztázottnak. A déli szláv nyelvek adatai azonban határozottan alátámasztják VÁMBÉRY, MUNKÁCSI, BUDENZ, SIMONYI és más nyelvészek véleményét, amely szerint a kérdéses szó az említett szemantikai nehézségek ellenére török eredetű. Ami a nyelvjárási *csék* és *csa* változatokat illeti, amelyek megléte a török etimológia elleni legfőbb érvnek számít, meg kell jegyeznünk, hogy az előbbi előfordul egyes szerb nyelvjárásokban is (lásd fent), az utóbbi pedig jól magyarázható a szóvégi magánhangzó gyors beszédben megfigyelhető eltűnésével (EWUng. 185: „Das Weglassen des ausl k konnte in übereilter Rede stattgefunden haben.”). Meggyőződésem, hogy a bolgár, szerb, horvát, magyar és török etimológia terén folytatott további kutatások végül meggyőző választ adhatnak a vizsgált témakör eddig megoldatlan kérdéseire.

A hivatkozott irodalom

- BUDENZ JÓZSEF 1873. Jelentés Vámbéry Á. magyar–török szögegyezéseiről. Nyelvtudományi Közlemények 10: 67–135.
- CLAUSON, GERARD 1972. An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. Clarendon P., Oxford.
- ERH. = Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, 1–4. PETAR SKOK. Jugoslavenska akademija znanosti I umjetnosti, Zagreb, 1971–1974.
- ESz. = Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2006.
- EtSz. = Magyar etimológiai szótár, 1–17. füzet. GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS. MTA, Bp., 1914–1944.
- EWUng. = Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2. Hrsg. LORÁND BENKŐ. Akadémiai Kiadó, Bp., 1993–1995. + Register 1997.
- ÉrtSz. = A magyar nyelv értelmező szótára 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Bp., 1959–1962.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1985. Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HASz. = Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika 1–23. Na svijet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti. Zagreb, 1880–1976.
- KOPEČNÝ et al. 1980. Etymologický slovník slovanských jazyků: Slova gramatická a zájmena. Sv. 2. Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia. Sest. FRANTIŠEK KOPEČNÝ – VLADIMÍR ŠAUR – VÁCLAV POLÁK. Academia, Praha, 1980.
- MESKÓ LAJOS 1941. Csak, isa. Magyar Nyelv 27–8.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1896. Törökségek a magyar nyelvszerkezetben. Magyar Nyelvőr 16–21.
- RASÄNEN, MARTTI 1969. Versuch eines etymologischen Wörterbuch der Türkisprachen. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 17. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- SIMONYI ZSIGMOND 1888. Idegen hatások. Magyar Nyelvőr 481–89.
- STACHOWSKI, STANISŁAW 1967. Studia nad chronologią turcyzmów w języku serbsko-chorwackim. Kraków. (Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace językoznawcze 145.)
- STACHOWSKI, STANISŁAW 1971. Studia nad chronologią turcyzmów w języku bułgarskim, Kraków. (Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace językoznawcze 263.)
- SzófSz. = Magyar szófejtő szótár. BÁRCZI GÉZA. Bp., 1941.
- ŠKALJIĆ, ABDULAH 1985. Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku. „Svjetlo”, Sarajevo.
- TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967–1976. + Mutató 1984.
- VÁMBÉRY ÁRMIN 1870. Magyar és török–tatár szögegyezések. Nyelvtudományi Közlemények 8: 109–89.

- ЕГОРОВ, ВАСИЛИЙ ГЕОРГИЕВИЧ 1964. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары.
- ГЕРОВ, НАЙДЕН 1976. Речник на българския език. Фототипно издание. Ч. V. «Български писател», София.
- МЛАДЕНОВ, СТЕФАН 1941. Етимологичен и правописен речник на българския книжовен език. София.
- МЛАДЕНОВ, СТЕФАН 1992. Речник на чуждите думи в българския език. Фототипно издание. «Век 22», София.
- РАДЛОВ, ВАСИЛИЙ ВАСИЛЬЕВИЧ 1905. Опыт словаря тюркских нарѣчій В. В. Радлова. Томъ третій. С.-Петербург.
- ТРСлов. = Татарско-русский словарь. «Советская энциклопедия», Москва. 1966.
- ФЕДОТОВ, МИХАИЛ РОМАНОВИЧ 1996. Этимологический словарь чувашского языка: в 2-х томах. Чувашский государственный институт гуманитарных наук, Чебоксары.

BALÁZS L. GÁBOR